

An Analysis of the Symbolic Evolution of the Fish Motif in the History of Iranian Painting from the Ilkhanid to Safavid Periods

Elaheh Panjebashi¹, Rana Mohammadzadeh²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Faculty of Arts, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: e.panjebashi@alzahra.ac.ir

2. Master's student in Painting, Faculty of Visual Arts, University of Art, Tehran, Iran. Email: ranamoh629@gmail.com

Article Info Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:
23, November, 2024

In Revised Form:
13, May, 2025

Accepted:
25, May, 2025

Published Online:
20, September, 2025

Keywords: Iranian painting, Miniature, symbol, motif, fish motif.

The fish motif, as one of the types of aquatic motifs alongside the element of water in Iranian painting, has various and multi-layered symbolic meanings. This motif, which has been represented in various forms in the history of Iranian art; in addition to its visual aesthetic aspects, has symbolic meanings that are linked to the religious, mythological, and cultural beliefs of Iranian society. In this article, the symbolic themes of the fish motif in selected paintings from the Ilkhanid to Safavid schools have been examined. The aim of the research, in addition to stating the history of the implementation of the fish motif in Iranian art works and reviewing the structural features of this motif, is to examine the symbolic meanings of the aforementioned motif in selected paintings from Iranian painting schools. The question here is: What symbolic themes and visual features did the fish motif have in the paintings? In addition, in which parts of the history of Iranian art can the roots of these symbolic meanings be found? How has the visual evolution of the fish motif in paintings been? The collection of this material has been done through a library and documentary method, with a historical approach and in a descriptive-analytical manner. The results of the research show that, in Iranian painting, the fish is not only a symbol of life, blessing, and stability, but also acts as a mediator between the earthly and spiritual worlds and has played an important role in explaining the worldview of Iranian artists. Although this motif has not played a frequent role in painting, in cases where it has been used, it has often played a key role in the visual narrative of the painting, such as: the fish motif in the painting of Prophet Yunus (AS) and the whale. The findings indicate that the fish motif in paintings acquires a special meaning in accordance with the narrative context and overall theme of the scene. However, in a more general view, this motif is an influential and meaningful element in the compositional structure of the paintings, and its presence, often beyond its decorative aspect, carries symbolic concepts that add to the semantic richness of the work.

Cite this The Author(s): Panjebashi, E., Mohammadzadeh, R., (2025). An analysis of the Symbolic Evolution of the Fish Motif in the History of Iranian Painting from the Ilkhanid to Safavid Periods: Historical Sciences Studies Vol.17, No 1, Serial No.40 –Spring- Summer, (111-136)- DOI: [10.22059/jhss.2025.385802.473754](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.385802.473754)

Publisher: University of Tehran Press

https://jhss.ut.ac.ir/article_104090.html?lang=en

1. Introduction

This research examines the origins, visual evolution, and symbolic meanings of the fish motif in Iranian painting. The fish motif, as one of the symbolic elements related to water, life, and fertility, has long had a special place in Iranian culture, mythology, and art. This motif has appeared in Iranian paintings not merely as a decorative element, but also as a multifaceted and meaningful sign that is deeply connected to the mystical and cultural worldview of Iranian artists. The main goal of this research is to identify and analyze how the symbolic meanings of the fish motif have crystallized in Iranian painting schools from the Ilkhanid to Safavid periods and to explain its visual and conceptual evolution in this historical context.

The main questions of the research are formed around the following axis: What symbolic meanings did the fish motif have in paintings? In what mythological and cultural sources can the roots of these meanings be traced? And what changes in form and function has this motif undergone in the transition from different schools of Iranian painting? To answer these questions, the research method is based on a historical and descriptive-analytical study, and the data were collected through library, museum and illustrated manuscripts. The research population is a collection of selected paintings from the Ilkhanate, Timurid and Safavid schools in which the fish motif has a significant presence. The findings show that the pictorial and symbolic roots of the fish in Iranian art can be traced back to the Achaemenid and Sasanian periods, where this creature was often depicted in connection with the god of water, blessing and fertility. In Iranian myths, the fish is the embodiment of knowledge, procreation and divine wisdom, and in mystical literature it has become a symbol of the soul seeking truth and liberation from material attachments. Such mythological and mystical backgrounds were reflected in later periods of Iranian painting, and the fish often appeared in paintings as a mediator between the earthly world and the world of meaning. In the Ilkhanid and Timurid schools, influenced by religious and mythological narratives, the fish motif took a central place, especially in scenes such as the story of Prophet Yunus (AS). In these periods, artists, with a more realistic approach, depicted the formal details and natural textures of the fish's body with unparalleled precision in order to emphasize the narrative and symbolic aspects of the work, in addition to its visual beauty. In these paintings, the fish symbolizes salvation, resurrection, and return to spiritual life. From the Safavid period onwards, although the presence of this motif in painting decreased, it still played a role in visual compositions as a symbol of blessing, peace, and harmony of nature. During this period, the symbolic function of the fish is transferred from the narrative axis to the decorative margin of the work and often appears alongside natural elements such as water, plants and birds.

A comparative analysis of pictorial examples shows that the fish in Iranian painting has undergone a transformation not only on a formal level but also on a semantic level. In the early periods, this motif served more religious and epic narratives, but in later periods it has become a symbol of peace, contemplation and unity with nature. In both respects, the fish motif has played a key role in the connection between text and image and has enriched the conceptual richness of the works. Its presence in marine scenes or next to springs and the tree of life is a reminder of the continuity of Iranian thought between water, birth and immortality.

The results of the research show that although the fish motif does not play a quantitatively frequent role in Iranian painting, wherever it has appeared, it has had a central and meaning-making role. This motif has tended from formal realism to metaphorical and mystical expression throughout its historical course, and has acted as a bridge between man, nature,

and the sacred in the visual structure of the paintings. In the paintings, the fish symbolizes the continuity of life, the continuity of faith, and the eternal movement towards truth, and therefore it can be considered a visual embodiment of the searching spirit of the Iranian artist.

Finally, the research concludes that the fish motif is not only a decorative element, but also a fundamental component in explaining the Iranian-Islamic worldview in the art of painting. An examination of its evolution from the Ilkhanid to the Safavid periods reveals the stability of symbolic concepts and changes in representational methods; a change that has progressed from a focus on narrative to an internal and reflective expression.

تحلیلی بر سیر تحول نمادین نقش‌مایه ماهی در تاریخ نقاشی ایرانی از دوره ایلخانی تا صفوی

الهه پنجه‌باشی^۱، رعنا محمدزاده^۲

e.panjebashi@alzahra.ac.ir

ranamoh629@gmail.com

۱. نویسنده مسئول، دانشیار دانشکده هنر دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، رایانامه:

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد رشته نقاشی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۴/۱۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۵/۱۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۵/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۶/۳۰

واژه‌های کلیدی:

نقاشی ایرانی، نگارگری،

نماد، نقش، نقش‌مایه

ماهی.

نقش‌مایه ماهی به عنوان یک نقش از انواع نقوش آبیان در کنار عنصر آب در نگارگری ایرانی، دارای معانی نمادین گوناگون و چندلایه است. این نقش‌مایه که در تاریخ هنر ایران به صورت‌های متنوعی بازنمایی شده است؛ افزون بر سویه‌های زیبایی‌شناختی بصری، دارای معانی نمادینی است که با باورهای مذهبی، اسطوره‌ای و فرهنگی جامعه ایران پیوند خورده است. در این نوشتار، به بررسی مضامین نمادین نقش‌مایه ماهی در نگاره‌هایی منتخب از مکاتب دوره ایلخانی تا صفوی پرداخته شده است. هدف پژوهش، افزون بر بیان پیشینه اجرای نقش‌مایه ماهی در آثار هنر ایران و مرور ویژگی‌های ساختاری این نقش‌مایه، بررسی معانی نمادین نقش‌مایه مذکور در نمونه نگاره‌های منتخب از مکاتب نگارگری ایران است. در اینجا سوال این است که: نقش‌مایه ماهی در نگاره‌ها دارای چه مضامین نمادین و چه ویژگی‌های بصری بوده است؟ به علاوه ریشه‌های این معانی نمادین را در کدامین بخش‌های تاریخ هنر ایران می‌توان جست؟ سیر تحول بصری نقش‌مایه ماهی در نگاره‌ها به چه نحوی بوده است؟ گردآوری این مطالب، به روش کتابخانه‌ای و اسنادی، با رویکردی تاریخی و به شیوه توصیفی - تحلیلی صورت گرفته است. از نتایج پژوهش چنین برمی‌آید که، ماهی در نگارگری ایرانی نه تنها نمادی از زندگی، برکت و پایداری است بلکه به عنوان واسطه‌ای میان دنیای زمینی و معنوی عمل کرده و نقشی مهم در تبیین جهان‌بینی هنرمندان ایرانی ایفا کرده است. اگرچه این نقش‌مایه نقشی پرتکرار در نگارگری نبوده اما در مواردی که از آن استفاده شده است، اغلب نقشی کلیدی را در روایت تصویری نگاره ایفا کرده است مانند: نقش‌مایه ماهی در نگاره حضرت یونس(ع) و نهنگ. یافته‌ها نشانگر آن است که نقش‌مایه ماهی در نگاره‌ها، متناسب با بافت روایی و مضمون کلی صحنه، معنا ویژه می‌یابد. با این حال، در نگاهی کلی‌تر، این نقش‌مایه عنصری تأثیرگذار و معنازا در ساختار ترکیبی نگاره‌ها است و حضور آن، اغلب فراتر از جنبه تزئینی، حامل مفاهیم نمادین است که به غنای معنایی اثر می‌افزاید.

۱. مقدمه

نگارگری ایرانی یکی از شاخه‌های برجسته هنرهای بصری ایرانی - اسلامی است که به واسطه ترکیب ظریف رنگ، شکل‌ها و نمادها جهان‌بینی خاصی را تصویر کرده و با وجود عناصر نمادین و نقش‌مایه‌های اسطوره‌ای و ادبی، جلوه‌ای فراتر از تصویرسازی صرف یافته است. در نگارگری استفاده از نقش‌مایه‌ها، نه تنها به عنوان عنصری تزئینی بلکه به عنوان نمادی با بار معنایی خاص، مورد استفاده بوده است. وجود معانی نمادین در هنر ایرانی و در نگارگری همواره بازتاب‌دهنده فرهنگ، باورها و اسطوره‌های غنی ایران بوده است. ماهی به عنوان موجودی نمادین در بسیاری از فرهنگ‌ها با معانی گوناگونی از جمله: باروری، برکت، دانش و... پیوند خورده است و در هنر ایرانی نیز از نمادهای پرکاربرد به شمار می‌آید. نقش ماهی ضمن دارا بودن ویژگی‌های زیبایی‌شناختی ظاهری، به لحاظ معنایی نیز استعاره‌ای از حیات و حرکت شمرده می‌شود. نقش‌مایه ماهی ریشه در ادبیات و اساطیر تاریخی ایران باستان داشته و ماهی مفهومی چندلایه دارد و به عنوان نمادی از زندگی شناخته می‌شود. حضور این نقش‌مایه در نگارگری ایرانی نیز بیانگر تأثیر عمیق باورهای فرهنگی و اساطیری ایرانی بر هنرهای تجسمی است و می‌توان این هنر را به عنوان پلی میان ادبیات، اساطیر و هنرهای بصری قلمداد کرد. از سویی دیگر، هنرمند نگارگر روشی واقع‌گرایانه را برای بازنمایی نقش‌مایه ماهی در پیش گرفته است که معمولاً در نگارگری ایرانی کمتر جایی به چشم می‌آید. در بیشتر نگاره‌های موجود ویژگی‌های ظاهری ماهی تا حد بسیار زیادی از واقعیت اخذ شده و ضمن درآمیختن با ذوق و فضای ذهنی نگارگر، با توجه به متن داستان نگاره، اجرا و پرداخت شده است. پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به سوالات پیش رو است: نقش‌مایه ماهی در سیر زمان چه تغییرات ساختاری و بصری داشته است؟ پیشینه کاربرد و ریشه‌های معانی نمادین این نقش‌مایه در هنر، اسطوره و فرهنگ ایران به چه صورت بوده و به چه زمانی باز می‌گردد؟ از وجوه ضرورت این پژوهش می‌توان به بررسی نقش‌مایه‌ای تصویری در نگارگری که ریشه در آثار کهن پیش از خود دارد اشاره کرد. این نقوش به دلیل ارتباط با مفاهیم نمادین، تأثیر مهمی در فهم فرهنگ و تمدن ایرانی دارد؛ بنابراین تحلیل نمادین نقش‌مایه ماهی در نگارگری ایرانی از جهات مختلف اهمیت دارد. در ابتدا می‌تواند به شناخت بهتر رمز و رازهای نهفته در آثار هنری ایرانی کمک کند و فهم عمیق‌تری از مفاهیم نمادین ارائه دهد و به علاوه با مطالعه و تحلیل این نقش‌مایه، می‌توان پیوستگی‌های تاریخی معنایی این نقش‌مایه را به عنوان نقشی از آرزیان در آثار تصویری، دریافت. در این نوشتار، ارتباط میان نقش‌مایه ماهی در نگارگری و جایگاه آن در ادبیات و اساطیر ایرانی مورد بررسی قرار گرفته است. به این منظور نخست به ریشه‌های اسطوره‌ای این نقش‌مایه و کاربردهای نمادین آن در ادبیات پرداخته شده و سپس نحوه تبلور این نقش در آثار هنری و به طور خاص بازنمایی آن در نگارگری مورد تحلیل قرار گرفته است تا از رهگذر واکاوی پیشینه

نقش‌مایه مذکور، به معانی آن در نگاره‌ها دست بیابیم. به بیانی دیگر، با ارائه پیشینه‌ای از ریشه‌های اسطوره‌ای، فرهنگی و هنری نقش‌مایه ماهی، معنای نمادین آن در نقاشی ایرانی و نگاره‌ها مورد مطالعه قرار گیرد.

۲. پیشینه

ولی‌خان (۱۴۰۱) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با نام «تحلیل نقش‌مایه بز- ماهی در کتب نجومی ایران دوره تیموری مبتنی بر رویکرد آیکونوگرافی» در باب معانی نمادین نقش‌مایه بز - ماهی در صور فلکی و آثار باستانی مطالبی نگاشته است. فربد (۱۳۹۹) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «مطالعه‌ای بر نقش نماد ماهی در هنر معاصر با بیان آسیب‌های اجتماعی» مضامین نمادین نقش‌مایه ماهی را مرور کرده است. قربان‌زاده ارزق (۱۳۹۶) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود «بررسی تطبیقی نماد حیوانات در ادبیات عربی و فارسی از آغاز تا پایان سده دهم هجری» ضمن نگارش مطالبی در زمینه حضور نمادها در ادبیات فارسی و عربی، در بخشی به طور ویژه به نمادشناسی ماهی پرداخته است. صرامی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود «تحلیل ساختاری دوگانگی نقش نمادین ماهی درهم در هنر ایرانی - اسلامی» به مطالعه نقش ماهی درهم با نگرش آیکونوگرافی، پرداخته است. عادل (۱۳۹۰) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود «مطالعه تطبیقی خوشه تصویری دریا در اساطیر و تمدن‌های کهن ایران و بین‌النهرین با شعرعرفانی فارسی (اشعار مولوی)» در باب مفاهیم نمادین دریا، آب و ماهی‌ها در ایران باستان و ... در ارتباط با اشعار عرفانی فارسی مطالبی نگاشته است. جان‌نثاری و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله «بررسی ساختار و ترکیب‌بندی نقش ماهی در سفال و کاشی‌های سده ششم تا چهاردهم هجری قمری در ایران» به معرفی و شناخت انواع ترکیب‌بندی، ساختار، فرم و ... نقش ماهی در آثاری برگزیده پرداخته‌اند. بابائی‌فلاح و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «ریشه‌های ادبی، محتوایی و زیباشناختی رنگ آسمان روز و شب در نگاره‌های سلطان محمد نقاش» افزون بر بیان برخی ویژگی‌های تصویرسازانه در نگارگری ایران، به ریشه‌یابی نقوش و نوع رنگ‌گذاری‌های برخی آثار به طور خاص پرداخته‌اند. نیکوئی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «تطبیق مفهومی نماد ماهی در اساطیر، قرآن و مثنوی معنوی و کاربرد آن در آثار هنری» به بررسی مفهومی نماد ماهی از چند وجه متفاوت پرداخته‌اند. کاظم‌پور و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با نام «نشانه‌شناسی نقش ماهی با رویکرد عرفانی در سه نمونه از سفالینه‌های عصر معاصر مطالعه موردی مند گناباد» به نمادشناسی نقش ماهی در برخی اندیشه‌های باستانی، ادیان و به صورت خاص برخی از آثار سفالین پرداخته‌اند. حسامی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «مطالعه نماد ماهی و کاربرد فرم آن در قالی‌های صفوی و قاجار» درباره معانی نمادین نقش ماهی در فرهنگ و اساطیر ایرانی مطالبی بیان کرده‌اند. صفاران و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با نام «بررسی نقش ماهی درهم (ریزه ماهی) در قالی‌بافی بیرجند» به برخی از وجوه نمادین نقش ماهی اشاره کرده‌اند. گلی‌زاده و همکاران

(۱۳۹۴) در مقاله «تحلیل ماهی، یک نماد معنوی در مثنوی مولوی» در باب معانی نمادین ماهی در ادبیات پارسی و به طور خاص مثنوی مولوی، مطالبی ذکر کرده و اینطور نگاشته‌اند: «ماهی به یقین نماد عنصر آب است، یعنی نماد جایی که در آن می‌زید. ماهی هم منجی است و هم وسیله کشف و شهود». کفشچیان‌مقدم و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران» به زمینه‌های پیدایش نماد در هنر ایران و نمادگرایی در نگارگری ایرانی اشاره کرده و مطالبی نگاشته‌اند. صباغ‌پور و همکاران (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «تأویل و تفسیر معانی نمادین نقش‌مایه ماهی در قالی‌های دوره صفویه با نظر به مثنوی معنوی مولانا» معانی نمادین ماهی را در ادبیات و با استناد به مثنوی مورد مطالعه قرار داده‌اند. اعظم‌زاده و همکاران (۱۳۹۶) در کتاب «سیر تحول طراحی از طبیعت مطالعه موردی نقش ماهی از دوران گذشته تا دوره قاجار» به بررسی ترسیم بصری این نقش‌مایه پرداخته‌اند. پژوهش‌های پیشین در ارتباط با نقش‌مایه ماهی، عمدتاً بر بررسی این نقش‌مایه در ذیل پژوهش‌های کلی درباره نقوش جانوری، بررسی آن در پژوهش‌های مرتبط با ادبیات و یا بررسی معانی نمادین آن در حوزه‌هایی همچون آثار سفالین، قالی‌ها و ... متمرکز بوده‌اند. هرچند این پژوهش‌ها سهم قابل‌توجهی در پیشبرد اطلاعات مرتبط با این نقش‌مایه داشته‌اند، اما بررسی شمایل بصری این نقش‌مایه به طور خاص و منحصر در مکاتب نگارگری ایران، دچار فقدان مطالعاتی است. پژوهش حاضر با تمرکز بر بررسی بصری نقش‌مایه ماهی در فضای تصویری نگاره‌ها و ویژگی‌های آن در روایت‌های داستانی نسخ، در تلاش است تا این خلأ را تا حد ممکن برطرف سازد. به‌ویژه، با پرداختن به تغییرات آن در دوره‌های متفاوت نقاشی ایرانی، کوششی در ارائه مطالبی تازه شده‌است که در مقایسه با کارهای پیشین، بیان انحصاری این نقش‌مایه در نقاشی ایرانی را برجسته می‌کند و این مورد نیز از وجوه تمایز اصلی نوشتار کنونی است.

۳. روش بررسی

در پژوهش پیش‌رو، افزون بر مرور و مطالعه تاریخچه اجرای نقش‌مایه آبزیان در نگارگری ایران، به طور خاص به نمادشناسی و تبیین ویژگی‌های ساختاری نقش‌مایه ماهی در نمونه آثار نگارگری از مکاتب دوره ایلخانی تا صفوی پرداخته شده است. جهت دستیابی به معانی نمادین نهفته در این نقش‌مایه در آثار نگارگری، ناگزیر نیازمند پیشینه‌ای از آن در تاریخ هنر هستیم؛ که این امر مستلزم مطالعه‌ای مختصر اما چندوجهی از منابع اسطوره‌ای و ادبی تأثیرگذار بر معانی نمادین این نقش‌مایه است. چرا که در اینگونه مطالعات معمولاً منابع تاریخی، اسطوره‌ای و ادبی هم‌راستا بوده و از منشأ فرهنگی مشترک تغذیه می‌شوند. این نوشتار از نوع توصیفی - تحلیلی است و مطالب آن به روش اسنادی و با توجه به پیشینه تاریخی نگاره‌های ایرانی در دوره‌های مختلف گردآوری شده است. جامعه آماری در اینجا به صورت هدفمند، نگاره‌هایی از مکاتب نگارگری ایران با ویژگی‌های متناسب با هدف این نوشتار که وجوه نمادشناسانه و

ویژگی‌های بصری نقش‌مایه ماهی به صورت موردی در آنها واضح است؛ گزینش شده‌اند. اطلاعات مربوط به نگاره‌ها و تصاویر آنها نیز، از طریق منابع کتابخانه‌ای و وب سایت برخی از موزه‌ها گردآوری شده‌اند.

۴. نگاهی به پیشینه نقش‌مایه ماهی در هنر ایران

هنر هخامنشی، هنری درباری و مقتدرانه است، به همین سبب نقش‌مایه ماهی در هنر هخامنشی اندک دیده می‌شود و نمونه عناصر حیوانی که در هنر آنها به کار رفته، نشانی از قدرت است. آثاری از نقش ماهی در پاسارگاد، تخت جمشید و شوش به دست آمده که آثار موجود در پاسارگاد از همه قدیمی‌تر است. مهم‌ترین اثر مربوط به ماهی، نقش برجسته کاخی در پاسارگاد است. این نقش که قسمت عمده آن از بین رفته، مربوط به کاهن آیین خدای «آنا» است. کاهن مطابق هزاره اول پیش از میلاد لباس و تزییناتی به شکل ماهی دارد. می‌توان گفت کاهن از کمر به پایین شکل ماهی دارد. آنا رب النوع بین‌النهرینی است که سمبل آن ماهی و آب بوده و نقش آن از بین النهرین به هنر هخامنشی راه یافته است (تصویر ۱). اثر دیگر مربوط به ماهی، مجسمه‌ای از جنس طلا است. این مجسمه با شیوه‌ای ساخته شده که همه جزئیات را نشان می‌دهد و اثری است که یک ماهی را واقع‌گرایانه به نمایش درآورده و احتمالاً کاربرد تزیینی داشته است (عادلی، ۱۳۹۰: ۵۴ و ۵۵) (تصویر ۲).

تصویر ۱ سمت راست: نقش ماهی - مرد، دروازه پاسارگاد. منبع: (عادلی، ۱۳۹۰: ۵۴).

تصویر ۲ سمت چپ: تندیس ماهی از جنس طلا، گنجینه آمودریا، مربوط به محوطه باستانی تخت قباد، دوره هخامنشی، سده چهارم ق.م. منبع: (عادلی، ۱۳۹۰: ۵۵).

Image 1, right: Fish figure – man, Pasargadae Gate. Source: (Adeli, 2011: 54).

Image 2, left: Fish statuette made of gold, Oxus Treasure, from the ancient site of Takht-e Qobad, Achaemenid period, 4th century BCE. Source: (Adeli, 2011: 55).

معبد آناهیتا در کنگاور از سده پنجم و چهارم ق.م تا پایان دوره اشکانیان به مدت یک هزار سال دایر بوده است. در این مکان نشان‌ها و تصاویر گوناگون از جمله نقش ماهی یافت شده است که در اطراف بدن ماهی نقوش کوچکی مانند نقاطی کوچک و بزرگ مشاهده می‌گردد و در تصویر نیز به چشم می‌خورد (تصویر ۳). احتمالاً این نقاط گویای ماهی‌های نوزاد و یا تجسمی از ماهی به عنوان نماد برکت و باروری باشند. در هنر ساسانی نیز نقش ماهی مانند هنر هخامنشی به ندرت دیده می‌شود. بیشترین نقشی که از ماهی در این دوره روی ظروف نقره قلمزنی دیده شده در کنار درخت زندگی است (عادلی، ۱۳۹۰: ۵۶ و ۵۷) (تصویر ۴).

تصویر ۳: نقش ماهی حک شده بر سنگ لاشه‌های معبد ناهید، کنگاور. منبع: (عادلی، ۱۳۹۰: ۵۷).

Image 3: Fish motif carved on the rubble stones of the Anahita Temple, Kangavar. Source: (Adeli, 2011: 57).

تصویر ۴: نقش ماهی در پای درخت زندگی، بشقاب نقره قلم زنی، موزه آرمیتاژ، سنپترزبورگ. منبع: (عادلی، ۱۳۹۰: ۵۷).

Image 4: Fish motif at the foot of the Tree of Life, on a chased silver plate, The Hermitage Museum, St. Petersburg. Source: (Adeli, 2011: 57).

۵. نماد ماهی در اسطوره و ادبیات ایران

نماد و سمبل از دیرباز در هنر و ادبیات جهان کاربردی گسترده داشته است. نماد در هنر هر ملتی ممکن است با توجه به فرهنگ و سنت آن قوم معنای متفاوت و گاه مشترک یابد (نیکویی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۵۹). نمادها مظاهری هستند که از تصورات، افکار و آرزوهای بشر در رابطه با محیط زندگی، اشیاء و جهان هستی سرچشمه می‌گیرند (نیکویی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۷۱). ماهی به یقین نماد عنصر آب است و به دلیل شیوه عجیب‌اش در تولید مثل و تعداد بی‌شمار تخمی که می‌ریزد، نماد زندگی و باروری است. نمادی که به حق می‌تواند به زمینه روحی و باطنی منتقل شود (قربان زاده ارزق، ۱۳۹۶: ۱۱۶). ماهی به عنوان نمادی که با عناصر آب و حیات پیوند دارد از دیرباز تا به امروز جایگاه ویژه‌ای داشته است. در بسیاری از تمدن‌ها از جمله ایران ماهی با اسطوره‌ها و باورهای اساسی مرتبط است و به عنوان نمادی از بقا، زندگی، زاینده‌گی تلقی می‌شود. به سبب این ارتباط نمادین بسیار نزدیک میان دریا و ماهی، بررسی معانی نمادین آب می‌تواند در شناخت و درک مضامین نهفته در نقش‌مایه ماهی، راهگشا باشد.

از جمله معانی نمادین ماهی، دانش و عقل است (بهرام‌پور، ۱۳۸۸: ۱۲۲). ماهی نمادی از باروری، تکوین، تجدید و حفظ حیات نیروی آب‌ها که منشاء و محافظ حیات است. به علاوه نماد پارسایان و مریدان و مظهر امید به رستاخیز، نماد عشق و رهایی از نفس، رهایی از هوس‌ها و

تعلقات نیز تلقی شده است (قربان زاده ارزق، ۱۳۹۶: ۱۱۶). ماهی در اصطلاح عام، موجودی است دارای حرکات بسیار نافذ که نیروی برخاستن؛ نیروی مربوط به اجسام پست و ناخودآگاه نیز به او بخشیده شده است. در برخی آئین‌های آسیایی، ماهی مورد پرستش واقع می‌شد و کاهنان اجازه خوردن ماهی را نداشتند (پاشایی، ۱۳۹۳: ۱۰۹). ماهی که همواره در آب‌های جاری حرکت می‌کند، نماد جوینده‌ای است که در راه رسیدن به حقیقت و درک اسرار الهی از هیچ کوششی فروگذار نمی‌کند.

۵-۱. ماهی در اسطوره‌ها:

قداست ماهی بر اثر همراهی با اسطوره‌های زرتشت، ناهید و مهر افزون گشته و نقش راوی، نگاهبان، نجات دهنده و... را ایفا می‌کند و در آثار ایران زمین نقش می‌یابد (گلی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۸). نجات، راهنمایی، رهایی، رستگاری و... گشت و به عنوان موعودی مقدس با روایات و حکایات بشر همراه گردید و در فلات ایران با اسطوره‌های قدسی پیوند یافت (عادلی، ۱۳۹۰: ۴۹). در برخی اسطوره‌ها و داستان‌های ایرانی ماهی نمادی از خردورزی است. همچنین در داستان‌های کهن نیز ماهی جایگاه ویژه‌ای دارد. در اسطوره‌های ایرانی، ماهی نماد تغییر، تبدیل و چرخه‌های طبیعی است. این تفسیر از زندگی ماهی به عنوان موجودی در حال حرکت در آب‌های روان سرچشمه می‌گیرد.

۵-۲. ماهی در ادبیات ایران:

در لغت‌نامه دهخدا در مورد ماهی آمده است که: ماهی ترجمه سمک و حوت- حیوانی که در آب زیست دارد و دارای ستون فقرات است و به زبان تازی حوت نامیده می‌شود. در اساطیر ایران و در اوستا دو ماهی، از سوی اهورامزدا به نگهبانی گیاهی که در بازسازی جهان به کار می‌آید، گماشته شدند (کاظم پور، ۱۳۹۷: ۵۲). ماهی در اعتقادات و فرهنگ ایران از جایگاه قابل توجهی برخوردار بوده و بازتاب این امر در شعر، ادبیات و آثار هنری مشهود است (نیکوئی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۷۱). مولانا بارها از رمز و نماد ماهی در اشعارش بهره برده است (دهقان و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۷-۷۸). در اشعار مثنوی، ماهی نماد: انسان‌های بهشتی و نماد هدایت می‌تواند خوانده شود (گلی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۱۶). ماهی در برخی متون ایرانی با خرد و دانش نیز مرتبط است. این ارتباط از آنجا نشأت می‌گیرد که ماهی به عنوان موجودی که در اعماق دریاها و رودخانه‌ها زندگی می‌کند، درک و بینشی ژرف به اعماق اسرار جهان دارد. ماهی در ادبیات عرفانی ایرانی نیز جایگاه خاصی دارد و نماد روح جستجوگر و تعالی یافته در جستجوی حقیقت است. برخی عارفان و شاعران ایرانی، از جمله: مولانا، ماهی را به عنوان نمادی از روح انسانی که در دریای الهی به دنبال وحدت و شناخت است، به کار برده‌اند.

۶. وجوه گوناگون نقش‌مایه جانداران دریایی و آبزیان در نگارگری

حضور موثر حیوانات در حیات آدمی باعث شده که این موجودات ابتدا در حیات اساطیری و سپس به شکل نمادین در خدمت اندیشه‌های انسان قرار گیرد. قابل توجه است که حیوانات علاوه بر حضور در اساطیر و حماسه‌ها، بعدها در داستان‌های عرفانی، تعلیمی و حکایات پندآموز نیز نقش آفرینی می‌کنند و در برخی موارد پشتوانه‌ی نمادین و کهن خود را هر چند کمرنگ حفظ کرده‌اند (قربان زاده ارزق، ۱۳۹۶: ۳۳). نگارگری ایران متأثر از ادبیات و فرهنگ ایرانی به تصویرنگاری متونی پرداخت که بخش ویژه‌ای از آن‌ها شامل داستان‌های جانوران و روایت پند و اندرزهایی از زندگی آن‌ها و قیاس وقایع آن داستان‌ها با حوادث زندگی روزمره‌ی انسانی است. در واقع این نسخه‌ها، جانوران را به عنوان نمادهای اخلاقی معرفی می‌کنند. گاهی نیز از جانوران به عنوان نمادهای برتری و قدرت به شمار می‌رود (کفشچیان مقدم و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۱). نقش‌مایه‌های به کار رفته در نگارگری به عنوان یکی از شاخص‌های اصلی این هنر، مجموعه‌ای از شکل‌ها و الگوهای خاص است که زیبایی بصری و معنا را در آثار ایجاد کرده‌اند. این نقش‌مایه‌ها که اغلب با الهام از طبیعت و فرهنگ ایرانی طراحی شده‌اند از زمان‌های بسیار قدیم در هنر ایران کاربرد داشته و در طی زمان به تکامل رسیده‌اند. از رایج‌ترین آن‌ها می‌توان به نقش‌مایه‌های جانوران و حیوانات اشاره کرد که هر کدام نقش ویژه در بیان احساسات و معانی مختلف دارند. نقش‌مایه‌های جانوری نیز در نگارگری جایگاه ویژه‌ای داشته و اغلب نمادهای گوناگونی را در خود دارند که بازتاب دهنده مفاهیم اسطوره‌ای، فرهنگی و فلسفی ایرانی هستند. حیوانات و جانوران به کار رفته در این هنر شامل انواع پرندگان، شیر، اسب، آهو، طاووس و حیوانات افسانه‌ای مانند: اژدها و سیمرغ هستند که هر کدام دارای نمادپردازی مختص به خودشان‌اند. این نقش‌مایه‌ها افزون بر دارا بودن وجوه تزئینی، در کنار روایتگری متن داستان، به عنوان نمادهایی با معانی عمیق نمادین به کار رفته‌اند. این جانوران با ظاهرهای گوناگون و جایگاه‌های متفاوت در داستان‌ها و باورهای اسطوره‌ای به زبان تصویری نگارگران تبدیل شده‌اند تا پیامی فراتر از فرم‌های زیبا و تزئینی به مخاطب منتقل کنند. نگارگران ایرانی با استفاده از این نمادها، مضامین فلسفی، مذهبی و عرفانی را به زبانی نمادین و بصری بیان کرده‌اند که نشان دهنده عمق تفکر و خلاقیت آن‌ها در پیوند نمادها با تصویرگری است. در مکتب سلجوقی، نقوش جانوری هم مانند سایر نقوش مورد استفاده، از حالت ساده و خطی شروع به رشد کرد. در دوره بعدی و در مکتب ایلخانی، که با تأثیر پذیری از فرهنگ چین و مغولان همراه بود؛ نقش‌مایه‌های طبیعی مانند: حیوانات، پرندگان و گل‌ها با جزئیات بیشتری به کار رفتند و تلفیق نقش‌های ایرانی با عناصر هنر آسیای شرقی رایج شد. در دوره تیموری، نقش‌مایه‌های متنوعی رواج یافتند که برخی از این نقش‌مایه‌ها به نمادهای فرهنگی و معنوی جدیدی تبدیل شدند. مکتب صفوی که در دوره‌ی طلایی هنر و نگارگری ایران بود؛ با ظرافت رنگ‌های دلنشین و سبک‌های متنوع همراه شد. نقش‌مایه‌ها در این دوره با

دقت بیشتری به نمایش گذاشته شدند و تنوع بیشتری پیدا کردند. نمادهای مذهبی و عرفانی در کنار نقوش جانوری همچون ماهی به کار گرفته شدند. ماهی‌ای که ریشه در معانی زندگی و برکت در فرهنگ ایرانی دارد.

تصویر ۵: مجموعه‌ای از تصاویر نگاره‌های ایرانی دارای نقش ماهی در مجموعه نسخ مصور فارسی الصباح به نام دارالاطهار الاسلامی، موزه ملی کویت، منبع: ADAMOVA, 2015.

Image 5: A collection of Iranian illustrated manuscripts featuring fish motifs, from the *Al-Sabah* collection, Dar al-Athar al-Islamiyyah, National Museum of Kuwait. Source: (Adamova, 2015).
در برخی از داستان‌های قرآن کریم نیز ماهی به صورتی نمادین وجود دارد از جمله: در داستان حضرت یونس (ع) که نقل شده است ایشان، در شکم ماهی زندانی بودند و در نهایت خروج وی از شکم ماهی همچون رستاخیزی در وجودش بود. ماهی در این داستان معنای نمادین و رمزی دارد و می‌توان شکم ماهی را مکانی برای خلوت‌گزینی دانست. این مفهوم در نگارگری نیز به چشم می‌خورد و در صحنه‌هایی که به موضوعات عرفانی می‌پردازند، ماهی‌ها اغلب به گونه‌ای واقع‌گرایانه و با حس حرکتی و سیالیت بالایی طراحی شده‌اند. این تعبیر می‌تواند نشان‌دهنده روح انسان در جستجوی حقیقت و میل به بازگشت به اصل و مبدأ خود باشد.

در نگارگری، استفاده از صور نمادین رواج یافت و آنچه این هنر را در حد کمال برجسته کرده است، همان محتوا و کیفیت نهفته درونی و نمادگونه‌ای است که از ورای زیبایی‌های

۱. مجموعه نسخ خطی مصور فارسی ارائه شده در این مجلد توسط شیخ ناصر صباح الاحمد الصباح و شیخ حسه صباح السالم الصباح خریداری شد و در سال ۱۹۸۳ در موزه ملی کویت با نام دارالاطهار الاسلامی به نمایش درآمد.

صوری و تجسمی آن قابل ردیابی است. به معنای دیگر، در آثار نگارگری هر عنصر تجسمی دارای ظاهر و باطنی است که هر عنصر را از دیگر عناصر متمایز می‌کند (کشف‌چیان مقدم و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۷ و ۶۸). موضوع دریا و آبیان در نگارگری ایران، معمولاً بازتابی از باورهای اسطوره‌ای، موضوعات عرفانی و فرهنگی است که به شکلی نمادین تصویر شده‌اند. آب و دریا در ایران باستان و دوره‌های بعد از آن، به عنوان نماد پاکی، زاینده‌گی و حیات مورد احترام بوده است. در نگارگری با این‌که مناظر دریایی به اندازه دیگر موضوعات همچون طبیعت یا صحنه‌های شکار و... به تصویر کشیده نشده است؛ اما در برخی آثار ویژه مانند: شاهنامه و داستان‌های عرفانی، صحنه‌های دریا و موجودات دریایی نقش مهمی را ایفا کرده‌اند. آب و دریا در نگارگری در بیشتر نمونه‌ها، با صحنه‌های حماسی و داستان‌های افسانه‌ای ترکیب شده است. موجودات دریایی نیز در نگاره‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند و اغلب به صورت نمادین اجرا شده‌اند (تصویر ۶).

تصویر ۶: نقش آب در ترکیب نگاره‌ای از کتاب منافع‌الحيوان، محفوظ در کتابخانه دومورگان نیویورک، شماره موزه ای: MS M.500

Image 6: Depiction of water in a composition from the book *Manafi-i Hayavan*, held in the Morgan Library & Museum, New York, Museum Item No: MS M.500.

۶. ۱ - وجه نمادین: نقوش جانوری نمادین: نگارگری متأثر از ادبیات و فرهنگ ایرانی، به تصویرنگاری متونی پرداخت که بخش ویژه‌ای از آنها شامل داستان‌های جانوران، روایت پند و اندرزهایی از زندگی آن‌ها و قیاس وقایع آن داستان‌ها با حوادث زندگی روزمره انسانی است. در واقع این نسخه‌ها، جانوران را به عنوان نمادهای اخلاقی معرفی کرده‌اند (کشف‌چیان مقدم و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۸). نقش‌مایه ماهی جزئی از نقش‌مایه‌های نمادین طبیعی - حیوانی شمرده می‌شود. در فرهنگ ایرانی، ماهی به دلیل شیوه تولید مثل و بی‌شماری تعداد تخم‌ریزی که برای تولید مثل دارد، نمادی از زایش، حیات و پیوند با آب است که خود منبع حیات به شمار می‌آید. ماهی‌ها گاهی در برخی از آثار کنار درخت زندگی یا در رودخانه‌های بهشت ترسیم شده‌اند که نمایانگر

برکت و نعمت‌های الهی هستند. در برخی نگاره‌ها نیز ماهی‌ها با جزئیات خاص و در رنگ‌های زنده همچون طلایی و نقره‌ای کشیده شده‌اند تا نمایانگر زیبایی غنای طبیعت باشند.

۶. ۲- **وجه روایی متن:** در خصوص روایی بودن نگاره‌های ایران در منابعی غیرفارسی چنین می‌نویسند: «در نه مورد از هر ده نقاشی و طراحی فارسی، متن ادبی به تصویر کشیده شده است. آن‌ها به عبارت دیگر «تصاویر با داستان» هستند. برای مؤثر بودن، تصویرسازی باید واضح و قابل فهم باشد و هنرمندان ایرانی برای رسیدن به این هدف روش‌های مختلفی داشتند (Robinson، ۱۹۷۶: ۱۳). نقش‌مایه‌ها و عناصر تزئینی در نگارگری ایران، اغلب دارای مفاهیم و معانی ضمنی‌اند که بخشی از جهان بینی هنرمند و همچنین ارتباط با روایت‌ها و داستان‌های موجود در متن نسخه‌ها را بیان می‌کنند. یکی از این نقش‌مایه‌ها تصویر ماهی‌ها و آبزبان است که هم از جهت ویژگی‌های ظاهری و هم در راستای تقویت پیوند میان تصویر و روایت، اهمیت دارد. در بسیاری از نسخه‌های خطی که شامل داستان‌های حماسی، عرفانی و ... است؛ حضور ماهی‌ها و آبزبان در نگارگری‌ها ضمن اینکه بازتابی از مضامین نمادین هستند، گاه به صورت مستقیم به ماجرای در متن اشاره دارند.

تصویر ۶ سمت چپ: نقاشی مسافران در دریا، محفوظ در آرشیو مدرسه شرق شناسی،

<https://digital.soas.ac.uk/DJAM000257/00001>

تصویر ۷ سمت راست: نجات در دریا، داستانی از گلستان سعدی، محفوظ در کتابخانه چستربیتی، شماره موزه ای: Per 119.15.

Image 6, left: Painting of travelers at sea, held in the Archives of the School of Oriental and African Studies (SOAS), <https://digital.soas.ac.uk/DJAM000257/00001>

Image 7, right: Rescue at sea, a story from Saadi's *Gulistan*, held in the Chester Beatty Library, Museum Item No: Per 119.15.

برای مثال در داستان‌های اساطیری مانند شاهنامه، نقش آبریان می‌تواند یادآور دریاها و رودهای عظیمی باشد که قهرمانان از آن‌ها عبور کرده یا در آن‌ها مبارزه می‌کنند. این گونه حضور ماهی‌ها در بسیاری از نسخه‌های خطی که شامل روایت‌های داستانی است به عنوان یکی از عناصر اساسی و مقدس طبیعت تکرار می‌شود. در تصاویر (۶ و ۷) آب و دریا بخشی مهم و کلیدی از داستان نگاره را تشکیل می‌دهد و در سیر روایت بسیار موثر است. از منظر دیگر در برخی داستان‌های عرفانی، آب و ماهی‌ها نمادی از جستجوی حقیقت و عرفان هستند. ماهی که به دنبال آب زلال و صاف است مانند جستجوی انسان برای رسیدن به کمال و معرفت است. در اینجا هنرمند با گنجانیدن این نقش‌مایه در نگارگری سعی در تصویرگری مفاهیم معنوی و عرفانی متن دارد و بیننده را به لایه‌های عمیق‌تری از داستان و مضمون آن هدایت کند. این نقش‌مایه در نگارگری‌ها می‌تواند تجلی سفر عرفانی قهرمان داستان یا کنایه‌ای از سرشت انسانی در پی کمال باشد؛ مانند: نقش‌مایه ماهی در نگاره حضرت یونس(ع) که چنین معانی از آن قابل برداشت است. استفاده از آبریان به عنوان نقش‌مایه، تنها محدود به بعد روایی نیست بلکه به گونه‌ای جهان طبیعت و حیوانات را نیز در کنار داستان‌های انسانی قرار می‌دهد. این ترکیب نقوش طبیعی و انسانی، نه تنها به تقویت پیوند میان هنر و طبیعت کمک می‌کند بلکه به بیننده یادآور می‌شود که داستان و طبیعت به هم پیوسته‌اند و دنیای داستان‌های حماسی و عرفانی با دنیای طبیعت و زیست بوم واقعی در نگاره‌ها به نوعی پیوند دارد. این گونه ترکیب‌ها، نمایانگر تلفیق هنر و ادبیات در نگارگری ایران هستند و به نقش‌مایه‌ها بعدی روایی می‌بخشند که برای مخاطب قابل تفسیر است (جدول شماره ۱).

جدول ۱. برخی از نگاره‌های مکاتب گوناگون ایرانی دارای نقش آب در ترکیب تصویر، ماخذ: (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Table 1. Selected miniatures from various Iranian schools featuring depictions of water in their composition. Source: (Authors, 2024).

تصویر نگاره	مشخصات نگاره	تصویر نگاره	مشخصات نگاره
	برگی از شاهنامه شاه تهماسب		برگی از شاهنامه شاه تهماسب

کتابخانه دیجیتال چستربیتی به شماره مرجع: Per 277. 14		کتابخانه دیجیتال چستربیتی به شماره مرجع: Per 119.29	
نگاره ای از خمسه نظامی قرن ۱۰ ه.ق ماخذ: سایت مجموعه نسخه شناسی و نسخه پژوهش هنری		کتابخانه دیجیتال چستربیتی به شماره مرجع: Per 256. 2	

۷. نحوه بازنمایی ماهی در نگاره‌ها

این موجود به عنوان نمادی از آب با باران و طراوت پیوند خورده و به دنبال آن رمزی از برکت و باروری شده است. در فلات ایران هنرمندان آرزوی آب را با نماد ماهی بر کوزه‌ها نقش بسته است، نقشی که یادآور برکت و روزی است. همچنین ماهی در داستان زایش مهر نقشی کلیدی دارد (حسامی و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۹). آب به عنوان یکی از عناصر اصلی زندگانی در نگارگری ایرانی نماد پاکی شمرده می‌شود و حضور آن در نقاشی‌ها، ارتباط انسان و طبیعت را نشان می‌دهد. رودخانه‌ها و چشمه‌ها در بسیاری از نگاره‌های باغ‌ها و کاخ‌ها به چشم می‌خورند که محیطی آرام و دلنشین را به تصویر می‌کشند. در برخی نگاره‌ها آب به صورت چشمه‌ای زلال و آرام در کنار گل و بوته‌ها و حیوانات به تصویر درآمده که نمادی از بهشت و زندگی ابدی است. در فرهنگ ایرانی آب همواره نماد پاکی و زندگی بوده است و ماهی به دلیل زندگی در آب به نوعی بازتاب این ویژگی‌ها است. در برخی نگاره‌ها ماهی نماد صبر، سکوت و آرامش نیز تلقی می‌شود. همان طور که ماهی در زیر آب زندگی می‌کند و حرکاتش آرام و بی‌صدا است، این کیفیت به نمادی از آرامش درونی و طمأنینه تبدیل شده که در ادبیات و نگارگری‌های ایرانی بازتاب یافته است. در آثار نگارگری که به موضوعات عرفانی یا طبیعت می‌پردازند، ماهی‌ها اغلب در کنار عناصر دیگر طبیعت مانند گیاهان و آبشارها دیده می‌شوند تا ترکیبی از صلح و هماهنگی را به نمایش بگذارند. در مجموع موضوعات مرتبط با دریا و آبزیان در نگارگری ایرانی با رویکردی نمادین و معنوی پرداخته شده‌اند و به ندرت واقع‌گرایانه به تصویر در می‌آیند. این موضوعات نه تنها بازتابی از زیبایی و غنای طبیعت است بلکه به شکل استعاره و نمادین مفاهیم عمیقی همچون زندگی

زایش مبارزه با سختی‌ها و در نهایت هماهنگی با جهان هستی را بیان می‌کنند. در نگارگری، هر جانوری نماد خاص خود را دارد برای نمونه ماهی به عنوان نمادی از زندگی، فراوانی و پایداری است و ارتباط نزدیکی با عنصر آب دارد. در برخی نگاره‌ها ماهی به عنوان نمادی از جهان زیرین نیز دیده می‌شود و بدین ترتیب به عنوان رابطی میان جهان مادی و معنوی شناخته می‌شود. بنابراین ماهی در نگارگری ایرانی نه تنها نمادی از زایش و حیات است بلکه در سطوح عمیق‌تر، بیانگر مفاهیمی معنوی نیز می‌تواند باشد.

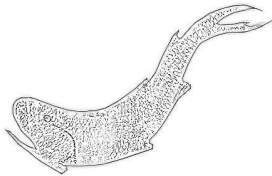
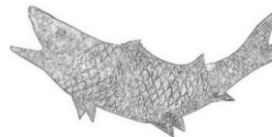
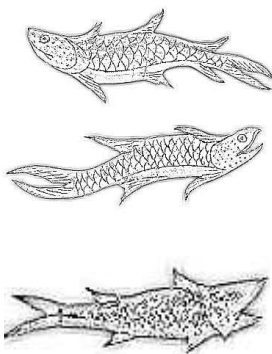
۸. معانی نمادین نقش‌مایه ماهی در نگاره‌ها

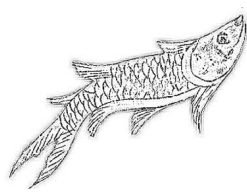
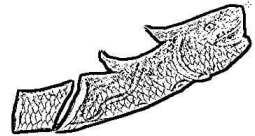
ماهی ازجمله نقوش تزئینی و پرکاربرد ظروف سفالی در ادوار مختلف تاریخی به خصوص در دوران اسلامی بوده است که در آنها به عنوان مظهری از برکت، نقشی مقدس می‌یابد؛ بدین سبب این نقش علاوه بر تزئینی بودن، معنای سمبلیک به خود می‌گیرد (کاظم پور، ۱۳۹۷: ۵۴). نقش‌مایه‌ی بز- ماهی در ایران و در دوره‌ی اسلامی تا امروز، به عنوان صورت فلکی جدی شناخته می‌شود و با همان ویژگی‌هایی که از دوره‌های باستان برای آن متصور شده بودند به دوران اسلامی راه یافت (ولی خان، ۱۴۰۱: ۲۷). ماهی یا «حوت یونسی» در تفاسیر قصه یونس وجهی رمزی یافته است. این معنای رمزی ماهی یعنی نقش نمادین ماهی در سرگذشت و سرنوشت یونس، چنان اهمیتی دارد که او را ذوالنون و صاحب الحوت لقب داده اند که به معنی خداوند ماهی و همدم ماهی است (پاشایی، ۱۳۹۳: ۱۱۰) (جدول شماره ۲).

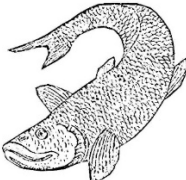
جدول ۲. مطالعه نقش‌مایه ماهی در نمونه نگاره‌های برگزیده از دوره‌های نگارگری، مأخذ: (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Table 2. A Study of the Fish Motif in Selected Miniature Paintings from Different Periods of Persian Miniature Art. Source: (Authors, 2024).

مشخصات نگاره	ویژگی نقش‌مایه ماهی	مطالعه خطی نقش‌مایه ماهی	تصویر ماهی در نگاره اصلی
نگاره از جامع التواریخ قرن ۸ ه.ق	- ابعاد بسیار بزرگ - ماهی در ترکیب بندی - استفاده از تعداد زیاد ماهی در تصویر - ساختار ظاهری بسیار واقع گرایانه - پرداخت جزئیات شکلی - رنگ پردازی دقیق		
مجموعه ناصرخلیلی، به شماره موزه ای: MSS 727			

 محفوظ در موزه متروپولیتن، به شماره موزه ای: ۵۷,۵۱,۳۷,۴		- ابعاد بسیار بزرگ در ترکیب بندی - ساختار بسیار واقع گرایانه - پرداخت جزئیات شکلی - رنگ پردازی دقیق	یونس و نهنگ، برگی از مجمع التواریخ
 محفوظ در موزه متروپولیتن، به شماره موزه ای: ۳۳,۱۱۳		- اجرا با ابعادی بسیار بزرگتر از سایر اجزای ترکیب حتی بزرگتر از فیگور انسانی - ترسیم دقیق جزئیات و بافت بدن ماهی	یونس و نهنگ، برگی از جامی التواریخ
 محفوظ در کتابخانه دومورگان		- اجرای تعداد زیادی ماهی در ترکیب تصویر - ترسیم دو نوع مختلف ماهی با دو رنگ و بافت متفاوت - ترسیم دقیق جزئیات و بافت بدن ماهی	برگی از منافع الحيوان

نیویورک، به شماره موزه ای: MSM500			
		- اجرای واقع گرایانه فرم و رنگ ماهی - اجرای ماهی به عنوان تک نقش در یک تصویر - پراخت به جزئیات و بافت‌ها	برگی از منافع الحيوان
محفوظ در کتابخانه دومورگان نیویورک، به شماره موزه ای: MSM500			
		- اجرای ماهی به عنوان اصلی‌ترین عنصر تصویر در وسط ترکیب - پرداخت جزئیات فرم و رنگ - اهمیت به واقع گرایی در نقش‌مایه	برگی از منافع الحيوان
محفوظ در کتابخانه دومورگان نیویورک، به شماره موزه ای: MSM500			
		- اجرای تعداد زیاد ماهی در تصویر - ساختار ظاهری بسیار واقع گرایانه - پرداخت جزئیات شکلی - رنگ پردازی دقیق	برگی از جامع التواریخ
محفوظ در مجموعه ناصرخلیلی، به شماره موزه ای: MSS 727			

		- اجرای ماهی با ابعاد بسیار بزرگ و در جایگاه نقشی تاثیرگذار در داستان نگاره - ساختار ظاهری بسیار واقع گرایانه - پرداخت جزئیات شکلی - رنگ پردازی جزئی	برگی از جامعه التواریخ
نسخه کتابخانه دانشگاه ادینبورو، اسکاتلند. ماخذ: پورچنگیز، ۱۳۹۵: ۶۷.	- اجرای نقش مایه ماهی در کنار سایر جانوران در دریا - به کارگیری نقش مایه ماهی به عنوان نقشی مکمل در دریا	عبور کی خسرو از دریای زارع در راه چین، صحنه‌ای از شاهنامه فردوسی دوره صفوی	
	محفوظ در موسسه هنر شیکاگو، به شماره موزه ای: ۱۹۷۷، ۱۴۷		

بررسی مکاتب مختلف نگارگری نشان می‌دهد که نقش مایه ماهی، در هر دوره با ویژگی‌ها و معانی خاصی تفسیر و بازنمایی شده است. در برخی نمونه‌ها که در جدول (۲) نیز به آن‌ها اشاره شد، با توجه به میزان اهمیت ماهی در داستان نگاره، ابعاد نقش مایه آن نیز در ترکیب تصویر بزرگ‌تر بازنمایی شده است. بخش زیادی از نقوش آبزیان در تصاویر، بر اساس رویکرد داستان‌های نسخه‌های خطی هستند که آن جانور آبری نقش کلیدی در آن داستان داشته است و نوع ترکیب‌بندی تصویر هم به گونه‌ای است که بخش زیادی از فضا به آبزیان اختصاص دارد. نقش مایه ماهی در هر دوره با ویژگی‌ها و معانی خاصی تفسیر و بازنمایی شده است. این آثار، ماهی را نه تنها به عنوان عنصری زیبا و نمادین بلکه به عنوان پلی معنوی برای پیوند انسان با عالم والا ارائه می‌دهند. در برخی از نمونه‌ها با استفاده از رنگ‌های خاص و ریزپردازی‌های دقیق،

بر حالت عرفانی این نماد تأکید کرده و مفهوم برکت و پایداری آن را در هنر خود متجلی ساخته‌اند. این نقش‌مایه که در دوره‌های ایلخانی و تیموری حضوری پررنگ‌تر و گاه محوری در نگاره‌ها داشته، از دوره‌ی صفوی به‌تدریج به عنصری فرعی و حاشیه‌ای در ترکیب‌بندی آثار تبدیل شده و نقش روایی آن با توجه به نوع داستان، کمتر مورد تأکید قرار گرفته است. نقش‌مایه آبریزان در نگارگری ایرانی نمایانگر پیوند عمیق میان انسان و طبیعت است. این نقش‌مایه‌ها با بازتاب نمادین باورهای عمیق مذهبی عرفانی و اسطوره‌ای نه تنها در تزئینات و زیبایی‌شناسی هنر ایرانی نقش ایفا کرده‌اند بلکه به عنوان ابزاری برای بیان مفاهیم معنوی و فلسفی نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در نمونه‌های زیادی از نگاره‌های دوره‌های مختلف به ویژه مکاتب تیموری و صفوی، تصویر دریا به واسطهٔ متن نسخه، دیده شده است مانند نمونه‌هایی از نگاره‌های شاهنامه شاه‌تیماسبی. نکته قابل توجه این است که وجود نقش‌مایه آبریزان و به طور خاص ماهی در تصاویر دریاهای، در کمتر نمونه‌هایی به چشم می‌خورد و بیشتر در مکاتب پیش از تیموری و صفوی یافت شده‌اند. نقش‌مایه ماهی از لحاظ بصری و ویژگی‌های ساختار ظاهری، در نگاره‌های دوره‌های ایلخانی تا صفوی، تغییرات زیادی نداشته است اما از لحاظ نوع کاربرد، دارای تفاوت‌های آشکاری شده است. نقش‌مایه ماهی در نگاره‌های متعلق به دوره ایلخانی با توجه به روایت داستان نگاره و مرتبط با آن، نقش‌مایه‌ای کلیدی و غیرقابل حذف از ترکیب تصاویر محسوب می‌شود به نحوی که حذف آن ماهی‌ها، اساس روایت و سیر داستان را برهم خواهد زد. در مقابل در دوره صفوی، حضور نقش‌مایه ماهی از نظر ابعاد بصری در ترکیب و همچنین از لحاظ اهمیت در سیر تصویری، عنصری فرعی، تزئینی یا تکمیل‌کننده ترکیب به شمار می‌آید و در صورت حذف، به ارتباط متن و تصویر هیچ آسیب جدی وارد نخواهد شد.

نقش‌مایه ماهی در نگارگری ایرانی به ویژه در نگاره‌هایی که واقع‌گرایانه ترسیم شده‌اند، اغلب فراتر از بازنمایی صرف یک موجود طبیعی است. این نقش‌مایه معمولاً در پیوند با مفاهیم عرفانی، اساطیری یا نمادین به کار رفته و همواره رابطه‌ای معنادار با متن و داستانی نگاره، برقرار می‌کند. واقع‌گرایانه بودن این تصویرها علاوه بر جذابیت بصری، پیامی واضح و قابل فهم برای مخاطب داشته است تا مفاهیم ذهنی و انتزاعی متن را به صورت دیداری تبیین کند که این ارتباط را می‌توان در نگاره‌هایی که داستان‌های حماسی یا عرفانی نیز مشاهده کرد. از سویی دیگر، به دلیل اهمیت آب در فرهنگ ایرانی، ماهی به صورت طبیعی و زنده ترسیم می‌شود تا بیننده بتواند هم زیبایی طبیعت و هم ارتباط معنایی آن با روایت داستانی را دریابد. این روش باعث می‌شود که متن و تصویر به صورت یکپارچه پیام‌های نمادین و داستانی خود را منتقل کنند. واقع‌گرایی در تصویر ماهی نه تنها نمایانگر مهارت هنرمند در بازنمایی طبیعت است، بلکه به تقویت پیام متن نیز کمک می‌کند. این نقش‌مایه اغلب در صحنه‌هایی به کار رفته که با روایت‌های خاصی از طبیعت، تحول و یا وقایع مقدس در ارتباط است. برای مثال در نگاره‌هایی

که داستان‌هایی از قهرمانان یا پادشاهان را در حال عبور از رودخانه یا در نگاره حضرت یونس(ع) در تعامل با آب به تصویر کشیده شده است که به همین واسطه حضور ماهی می‌تواند نماد حمایت الهی، بخت نیک یا تجدید حیات باشد. این تصاویر با واقع‌گرایی حس نزدیکی بیشتری به بیننده القا می‌کنند و میان متن و تصویر پلی ارتباطی می‌سازند. ماهی در این نگاره‌ها حلقه‌ای از زنجیره معنایی داستان است که متن را از حالت ایستا به تجربه‌ای پویا و چند حسی تبدیل می‌کند. این هماهنگی میان متن و تصویر ویژگی بارز هنر نگارگری ایرانی است که در آن هر جزئی از تصویر انعکاسی از معنا و مضمون روایت است.

۹. نتیجه

نقش‌مایه ماهی، یکی از نمادهایی است که در آثار هنری مختلف از جمله نگارگری‌ها، فرش‌ها، سفالینه‌ها و فلزکاری‌ها تکرار شده و همواره معانی متنوعی را منتقل کرده است. نقش‌مایه ماهی در نگارگری ایرانی نشان‌دهنده پیوند عمیق فرهنگ ایران با طبیعت و عناصر نمادین آن است. در این آثار، ماهی به عنوان نمادی از حیات، برکت و... در طبیعت بازتاب دهنده دیدگاه‌های عرفانی و جهان بینی هنرمندان ایرانی و لایه‌های معنایی درونی تصویر است. نقش ماهی ارتباط مستقیم با آب که در باورهای اسطوره‌ای و مذهبی ایرانیان عنصری پاک و حیات بخش بوده دارد و به گونه‌ای منحصر به فرد در هنر نگارگری ظاهر می‌شود. از این منظر آبزیان به ویژه ماهی، مفاهیمی همچون زایش و جاودانگی را در نقوش هنری برجسته می‌کنند. نقش‌مایه ماهی که در نگاره‌ها متناسب با مفاهیم و باورهای فرهنگی ایران در ترکیب‌های تصویری جلوه‌گر شده است، علاوه بر زیبایی بصری به بیان معانی نمادینی همچون جریان زندگی و نقش طبیعت در حیات بشری می‌پردازد. به این ترتیب بررسی معانی استعاری نقش‌مایه ماهی در نگارگری ایرانی نشان می‌دهد که چگونه این هنر به عنوان ابزاری قدرتمند در حفظ و انتقال هویت معنوی و فرهنگی جامعه ایرانی ایفای نقش کرده و تا به امروز همچنان اهمیت خود را حفظ نموده است. نگارگران، با استفاده از این نمادها ارتباطی پویا و چندوجهی با طبیعت، باورها و ارزش‌های خود برقرار کرده و آن‌ها را از طریق نگاره منتقل کرده‌اند که این روند نشان‌دهنده نقش بی‌بدیل آثار تصویری در حفظ و انتقال هویت فرهنگی ایران است. آبزیان به ویژه ماهی، نمادی از حیات، باروری، پاکی و جاودانگی شناخته می‌شوند. ماهی با عنصر آب که در فرهنگ ایرانی همواره مظهر پاکی، شادابی و... بوده است پیوندی قوی دارد. آب به عنوان سرچشمه زندگی و طبیعت است که به عنوان نمادی از تداوم و پویایی زندگی در نگارگری ایرانی جایگاه برجسته‌ای یافته‌است. در نگاره‌های عرفانی، ماهی به عنوان واسطه‌ای میان دنیای زمینی و غیرمادی تعبیر می‌شود و هنرمندان ایرانی، با به تصویر کشیدن آن در ترکیب بندی‌های پیچیده تلاش کرده‌اند به مفهومی فراتر از حیات زمینی دست یابند. نقش‌مایه‌های جانداران در نگارگری ایرانی، می‌توانند به عنوان نمادی از هماهنگی میان انسان و طبیعت و پیوند عمیق میان هنر و فلسفه ایرانی به شمار روند. این الگوها

و نقش‌مایه‌ها با دقت و ظرافت طراحی شده‌اند تا بیننده را به دنیای پر از معنا هدایت کنند؛ جایی که هر عنصر داستانی از فرهنگ و تاریخ این سرزمین را روایت می‌کند. حضور این نقش‌مایه در نگارگری، نمادی از پیوند ناگسستنی میان ادبیات، اسطوره و هنر ایرانی است و نشانگر الهام هنرمندان ایرانی از مضامینی است که ریشه در فرهنگ و ادبیات دارد. بنابراین نقش ماهی هم در ادبیات و هم در آثار باستانی ایران وجود داشته و به سنت‌های تصویری نگارگری نیز راه یافته است. نکته قابل توجه این است که نقش‌مایه ماهی‌ها، به صورت جانوران تکمیل‌کننده ترکیب بندی در نگاره‌ها به کار نرفته است؛ گویی الگوی رایج طبیعت‌پردازی نگارگری، جایگاهی برای جلوه‌گری جانوران آبی مانند سایر جانوران مانند: اسب و... نداشته است. از سویی دیگر در نمونه‌های انگشت شماری از نگاره‌ها که این نقش‌مایه دیده می‌شود، جزئی اصلی از داستان و روایت نگاره است؛ بنابراین اگرچه نقش‌مایه ماهی، در نگارگری نقشی پرتکرار نبوده است اما در مواردی که به تصویر کشیده شده است، نقش اصلی را به خود اختصاص داده است.

منابع

- اعظم‌زاده، محمد؛ آزادخانکندی، هانیه؛ صباغپور، الناز (۱۳۹۶). سیر تحول طراحی از طبیعت مطالعه موردی نقش ماهی از دوران گذشته تا دوره قاجار. تهران: مارلیک.
- بابائی فلاح، هادی؛ بلخاری قهی، حسن (۱۳۹۸)، «ریشه های ادبی، محتوایی و زیباشناختی رنگ آسمان روز و شب در نگاره های سلطان محمد نقاش»، *هنرهای صنعتی/اسلامی*، شماره ۵، ۱۳ - ۲۸.
- پاشایی، ژیلا (۱۳۹۳)، «ظهور نقش مایه ماهی آئین مهر در مهرهای دوره قاجار و فلوس های دوره صفوی و قاجار»، *گنجینه/اسناد*، سال ۲۴، شماره ۲، ۱۰۶ - ۱۳۷.
- پورچنگیز، صدیقه (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی نگاره های مذهبی نسخه جامع التواریخ دوره ایلخانی و مجمع التواریخ دوره تیموری»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما عفت السادات افضل طوسی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا.
- جان نثاری، فائزه؛ تقوی نژاد، بهاره (۱۴۰۲)، «بررسی ساختار و ترکیب بندی نقش ماهی در سفال و کاشی های سده ششم تا چهاردهم هجری قمری در ایران»، *رهپویه هنرهای تجسمی*، سال ۶، شماره ۲، ۵ - ۱۵.
- حسامی، وحیده؛ بابرکت، سمیرا (۱۳۹۶)، «مطالعه نماد ماهی و کاربرد فرم آن در قالی های صفوی و قاجار»، *نگارینه هنر/اسلامی*، شماره ۱۴، ۴۷ - ۶۲.
- دهقان، خاطره؛ چیت سازیان، امیرحسین (۱۳۹۴)، «تفسیر نمادین نقش‌مایه ماهی در سفالینه های قرون ۶ و ۷ هجری ایران با نظری بر مثنوی مولانا»، *نگارینه هنر/اسلامی*، شماره ۵، ۷۴ - ۸۵.
- صباغ پور، طیبیه؛ شایسته فر، مهناز (۱۳۸۸)، «تاویل و تفسیر معانی نمادین نقش مایه ماهی در قالی های دوره صفویه با نظر به مثنوی معنوی مولانا»، *گلجام*، شماره ۱۲، ۳۱ - ۵۴.
- صرامی، عارفه (۱۳۹۳)، «تحلیل ساختاری دوگانگی نقش نمادین ماهی درهم در هنر ایرانی - اسلامی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما بهار مختاریان، دانشگاه هنر اصفهان.

- صفاران، الیاس؛ احمدپناه، سیدابوتراب؛ عاملی، فاطمه (۱۳۹۵)، «بررسی نقش ماهی درهم (ریزه ماهی) در قالی بافی بیرجند»، *مطالعات هنر/اسلامی*، شماره ۲۴، ۵۹ - ۷۸.
- عادلی، سارا (۱۳۹۰)، «مطالعه تطبیقی خوشه تصویری دریا در اساطیر و تمدن های کهن ایران و بین النهرین با شعرعرفانی فارسی (اشعار مولوی)»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما ابوالقاسم دادور، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا.
- فربد، زهرا (۱۳۹۹)، «مطالعه ای بر نقش نماد ماهی در هنر معاصر با بیان آسیب های اجتماعی، پایان نامه کارشناسی ارشد»، استاد راهنما پریسا شادقزوینی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا.
- قربان زاده ارزق، ثمین (۱۳۹۶)، «بررسی تطبیقی نماد حیوانات در ادبیات عربی و فارسی (از آغاز تا پایان سده دهم هجری)»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما علی قهرمانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.
- کاظم پور، مهدی؛ شقایب، بهاره (۱۳۹۷)، «نشانه شناسی نقش ماهی با رویکرد عرفانی در سه نمونه از سفالینه های عصر معاصر مطالعه موردی مند گناباد»، *هنرهای صنعتی/اسلامی*، شماره ۳، ۵۱ - ۵۷.
- کفشچیان مقدم، اصغر؛ یاحقی، مریم (۱۳۹۰)، «بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران»، هنر و معماری *باغ نظر*، شماره ۱۹، ۶۵ - ۷۶.
- نیکوئی، مژگان؛ قوجه زاده، علیرضا؛ خدادادی مهاباد، معصومه؛ کاکاوند قلعه نویی، فاطمه (۱۳۹۸)، «تطبیق مفهومی نماد ماهی در اساطیر، قرآن و مثنوی معنوی و کاربرد آن در آثار هنری»، *مطالعات هنر/اسلامی*، شماره ۳۶، ۲۷۰ - ۲۸۹.
- گلی زاده، پروین؛ ابراهیمی، مختار؛ سعادت، افسانه (۱۳۹۴)، «تحلیل ماهی یک نماد معنوی در مثنوی مولوی»، *زیبایی شناسی/ادبی*، شماره ۲۵، ۱۱۲ - ۱۲۶.
- ولی خان، مهدیس (۱۴۰۱)، «تحلیل نقشمایه بز - ماهی در کتب نجومی ایران دوره تیموری مبتنی بر رویکرد آیکونوگرافی»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما زهره طباطبایی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

- Adamova, Adel T, Bayani, Manijeh. 2015. Persian Painting ,The Arts Of The Book And Portraiture. First Published In The United Kingdom By Thames & Hudson Ltd.
- Adeli, Sara. 2011, A Comparative Study of the Sea Image Cluster in the Myths and Civilizations of Ancient Iran and Mesopotamia with Persian Mystical Poetry (Poems of Rumi), Master's Thesis, Supervisor: Abolghasem Dadour, Faculty of Arts, Al-Zahra University. [in Persian]
- Azamzadeh, Mohammad; Azadkhankandi, Hanieh; Sabaghpour, Elnaz 2017. The Evolution of Design from Nature: A Case Study of Fish Patterns from the Past to the Qajar Period. Tehran: Marlik.
- B. W. Robinson Victoria, B.W; Albert Museum, London. ۱۹۷۶. PERSIAN DRAWINGS From the 14th through the 19th Century. LITTLE. Little brown and company LB Boston Toronto.

- Babaei Fallah, Hadi; Balkhari-Ghahi, Hassan. 2019. "Literary, Content and Aesthetic Roots of the Day and Night Sky Colors in the Paintings of Sultan Mohammad Naghash", *Islamic Industrial Arts*, No. 5, 13-28. [in Persian]
- Dehghan, Khatereh; Chitsazian, Amirhossein. 2015. "Symbolic Interpretation of the Fish Motif in Pottery from the 6th and 7th Centuries AH in Iran with a Comment on Rumi's Masnavi", *Negarineh Honar Islaami*, No. 5, 74 – 85. [in Persian]
- Farbod, Zahra. 2019, A study on the role of the fish symbol in contemporary art expressing social harms, Master's thesis, supervisor Parisa Shadaqzveini, Faculty of Art, Al-Zahra University. [in Persian]
- Ghorbanzadeh Arznaq, Samin. 2017, A Comparative Study of Animal Symbolism in Arabic and Persian Literature (From the Beginning to the End of the Tenth Century AH), Master's Thesis, Supervisor: Ali Ghahremani, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Madani University of Azerbaijan. [in Persian]
- Golizadeh, Parvin; Ebrahimi, Mokhtar; Saadati, Afsaneh. 2015. "Analysis of the Fish as a Spiritual Symbol in Rumi's Mathnavi", *Literary Aesthetics*, No. 25, 112 – 126. [in Persian]
- JanNesari, Faezeh; Taghavi Nejad, Bahareh. 2023. "A Study of the Structure and Composition of Fish Patterns in Pottery and Tiles from the 6th to the 14th Century AH in Iran", *Rahpooyeh Hanaraye Tazgemismi*, Year 6, No. 2, 5 – 15. [in Persian]
- Hosami, Vahideh; Babarekat, Samira. 2017. "Study of the Fish Symbol and the Application of Its Form in Safavid and Qajar Carpets", *Negarineh Honar Islaami*, No. 14, 47 – 62. [in Persian]
- Kafeshchian-e-Moghaddam, Asghar; Yahaghi, Maryam. 2011. "A study of symbolic elements in Iranian painting", *Art and Architecture of Bagh-e-Nazar*, No. 19, 65 - 76. [in Persian]
- Kazempour, Mehdi; Shefaei, Bahareh. 2018. "Semiology of the fish symbol with a mystical approach in three examples of contemporary pottery: a case study of Gonabad", *Islamic Industrial Arts*, No. 3, 51 - 57. [in Persian]
- Nikoui, Mozghan; Ghojehzadeh, Alireza; Khodadadi Mahabad, Masoumeh; Kakavand Qale Noi, Fatemeh. 2019. "Conceptual Application of the Fish Symbol in Mythology, the Quran and the Spiritual Mathnavi and Its Application in Works of Art", *Islamic Art Studies*, No. 36, 270 – 289. [in Persian]
- Pashaei, Jila. 2014. "The Emergence of the Fish Motif of the Seal on Seals of the Qajar Period and Floss of the Safavid and Qajar Periods", *Ganjineh-e-Sanad*, Year 24, No. 2, 106-137. [in Persian]
- Pourchengiz, Sedighe. 2016, A Comparative Study of Religious Paintings of the Comprehensive Edition of the Chronicles of the Ilkhanid Period and the Comprehensive Edition of the Chronicles of the Timurid Period",

- Master's thesis, supervised by Professor Effat al-Sadat Afzal-Toosi, Faculty of Arts, Al-Zahra University. [in Persian]
- Sabbaghpour, Tayyeb; Shayestefar, Mahnaz. 2009. "Interpretation and interpretation of the symbolic meanings of the fish motif in Safavid carpets with reference to Rumi's spiritual Mathnawi", Goljam Journal, No. 12, 31 – 54. [in Persian]
- Saffaran, Elias; Ahmadpanah, Seyyedaboutrab; Ameli, Fatemeh. 2016. "A study of the fish motif in Birjand carpet weaving", Islamic Art Studies, No. 24, 59 – 78. [in Persian]
- Sarami, Arefeh. 2014, A Structural Analysis of the Duality of the Symbolic Role of the Fish in Iranian-Islamic Art, Master's Thesis, Supervisor Bahar Mokhtarian, Isfahan University of Art. [in Persian]
- Vali Khan, Mahdis. 1401, Analysis of the Goat-Fish Motif in Iranian Astronomical Books of the Timurid Period Based on an Iconographic Approach, Master's thesis, supervisor Zohreh Tabatabaei, Faculty of Handicrafts, Isfahan University of Arts. [in Persian].